

úvod

V čem tkví význam liberalismu

Narodil jsem se v roce 1954 a v té době Američané používali slovo „liberální“ k označení víceméně všeho, co považovali za své dobré vlastnosti. „Američané řadí liberalismus mezi základní životní předpoklady,“ napsal tehdy historik Arthur Schlesinger jr. „Američan je z principu gradualista: je přesvědčen, že takřka všechny problémy se dají vyřešit rozumem a diskusí, a věří, že není mnoho problémů, které by se vyřešit nedaly.“ Liberalismus znamenal totéž co optimismus, racionalismus, pragmatismus, sekularismus.¹ Spíše než o politickou platformu se jednalo o rys národní povahy. V knize *Liberální tradice v Americe* z roku 1955 přišel jiný proslulý harvardský historik Louis Hartz s postřehem, že v Americe nikdy nevznikla celostátní liberální strana. Byla by totiž nadbytečná: Amerika – prohlásil Hartz po vzoru Alexise de Tocquevilla – se liberální narodila. Tehdejší prezident Dwight Eisenhower byl samozřejmě republikán, avšak jeho zvolením byl jen stvrzen liberální konsenzus: platforma Republikánské strany přijatá v roce 1952 totiž poprvé akceptovala programy Rooseveltova Nového údelu včetně systému sociálního pojištění. Přes všechny nepochybné neshody, jež obě strany oddělovaly,

vyznávali republikáni i demokraté obecnou víru ve svobodný trh, byli v rozumné míře odhodláni využít státu k ochraně občanů v obtížném postavení a k podpoře obecného blaha a sdíleli základní, bytostnou úctu k individuálním právům.²

Vyrůstal jsem v Americe, v níž jako by všichni a všechno byli liberální. Můj otec volil republikány, avšak liberální republikány. Matka měla členskou legitimaci naprosto marginální newyorské Liberální strany. Podle politické doktríny, která platila u nás doma, byli jedinými skutečnými zloduchy oni blázni, kteří se sdružovali v krajně pravicové Společnosti Johna Birche, založené výrobcem cukrovinek Robertem Welchem. Měli jsme zakázáno jíst karamely Sugar Babies, protože je vyráběl Welch. K proniknutí potrhých cvoků do blízkosti centra americké společnosti došlo jedinkrát: v roce 1964, když republikáni nominovali na prezidenta arizonského senátora Barryho Goldwatera, který byl pro porážku komunismu podle všeho ochoten rozpoutat třetí světovou válku. „Extremismus při obraně svobody není vada,“ tvrdil Goldwater. Jenomže komunismus – na rozdíl od extremismu – naši svobodu neohrožoval. Při bohoslužbě u příležitosti židovského Nového roku, konané několik týdnů před volbami, nás rabín v mé synagoze na newyorském předměstí, který jinak o velkých svátcích o politice nikdy nemluvil, snažně prosil, ať hlasujeme pro prezidenta Lyndona Johnsona. To se také stalo a Goldwater utrpěl zdrcující porážku, jež působila dojmem, že se společnost razantně vzepřela antiliberalismu.

Skutečnost však byla podstatně složitější. Goldwater propojil zuřivý studenoválečný konzervatismus s tradicí protietatistického tržního liberalismu, jehož původ bylo možné vysledovat až k Adamu Smithovi či dokonce Johnu Lockovi. V roce 1980 se prezidentem stal Goldwaterův efektivní blíženec Ronald Reagan. Po celé období

mé dospělosti si tito pravicoví liberálové, kteří pro sebe používali označení „konzervativci“, směňovali moc s levicovými liberály, kteří se obvykle označovali za „progresivisty“. Když Francis Fukuyama přišel v roce 1989 se slavnou úvahou, že dějiny jsou u konce, jelikož liberalismus porazil všechny své ideologické protivníky, měl tím na mysli tento starší a širší význam. Předěl mezi demokraty a republikány byl v roce 1989 mnohem hlubší než v roce 1954, nicméně obě strany byly dědičkami liberální tradice.

Dnes ale svět pravice a levice, na který jsme byli zvyklí, působí skoro stejně starosvětsky jako poválečný konsenzus. Nejenom Američané, ale všichni občané Západu žijí ve světě, v němž (jakkoli chápaný) liberalismus čelí ze strany iliberalismu fatálnímu ohrožení. Přese všechny zásadní vzájemné rozdíly mají George W. Bush a Barack Obama společného víc, než jeden či druhý sdílí s Donaldem Trumpem, ale též s Viktorem Orbánem či Jarosławem Kaczyńským, autokratickými populisty, kteří ovládli politiku Maďarska a Polska. Trump si v roce 2016 úspěšně vydobyl nominaci za institucionální stranu konzervativismu, svobodného trhu a malé vlády, přitom se ale otevřeně vysmíval údajným pozitivům svobodného obchodu a sliboval, že ochrání sociální pojištění a zdravotní pojištění Medicare. S gustem bořil pilíře liberálního konsenzu, jejichž pevnost konzervativci do té doby narušovali jen skrytě. Tento plutokratický populistu neobchodoval s nadějí, ale se strachem, barvitě líčil rizika, jež jeho bělošskému publiku hrozí od barevných a zvláště od přistěhovalců, vyzýval k násilí proti protestujícím a vymýšlel si, jak se mu to zrovna hodilo. Pokud voliči chtěli za prezidenta konzervativce, mohli si vybrat některého ze sedmnácti Trumpových rivalů; ty však Trump snadno smetl. Následně vládně v plném souladu se svou kampaní – a přinejmenším do doby, kdy píšu tyto řádky, zůstal miláčkem své strany.

Rozmach neliberalismu či iliberalismu je nejintenzivnějším politickým šokem mého života – a příčinou, proč bylo Trumpovo zvolení tak absolutně nečekané, je právě fakt, že jsem vyrostl ve světě konsenzuálního liberalismu. Spolu s většinou příslušníků mé generace a nejspíš i s většinou politiků jsem měl za to, že politický život je omezen na výkyvy mezi levicí a pravicí. Liberálové a konzervativci byli přesvědčeni, že největší hrozbou pro americkou budoucnost je ten druhý. Mýlili se. Největší hrozba spočívá v tom, že se násilí a nenávist stanou normálem, že odvrhneme vědu, fakta i sám rozum a že přikročíme k marginalizaci a pronásledování menšin. Dvacáté století názorně ukazuje, že od populismu k autoritářství vede velice krátká cesta.

Když tedy vyšlo najevo, že existuje život i mimo hranice liberalismu, je třeba se zamyslet nad tím, co je na dědictví liberalismu cenného a co můžeme ztratit. Zaprvé si musíme uvědomit, co je a co není liberalismus. Jsme zvyklí mluvit o „liberální demokracii“, jako by šlo o pleonasmus, tj. jako by liberalismus byl nutně demokratický a demokracie nutně liberální. Liberalismus ale vznikl jako způsob, jak korigovat vládu většiny. James Madison je autorem proslulého varování před riziky „tyranie většiny“ a jeho formulace rezonuje v dílech velkých liberálních myslitelů poloviny 19. století Alexise de Tocquevilla a Johna Stuarta Milla. Neexistuje žádný neochvějný důvod, proč by se nijak neomezované právo na svobodu slova nebo právo jednat podle svého, pokud tím neškodíte druhým, mělo těšit přízni většiny. Některé zcela základní liberální principy – například ochrana práv politických menšin a všech dalších menšin – se okamžitému zájmu většiny přičítají.

Někteří raní liberálové pohlíželi na možnost smíru individuálních svobod s jakkoli pojatou vládou většiny s hlubokou skepsí. Jiní – včetně amerických otců zakladatelů – měli

za to, že svoboda a rovnost jsou slučitelné. Mnohé mechanismy, jež spojujeme s demokracií jako takovou, například dělba moci, slouží k omezení možného dosahu demokratického státu, a chrání tak každého jednoho z nás před námi všemi. Avšak formálními strukturami se téma nevyčerpává. Mill i Tocqueville by prohlásili, že v poslední instanci nejvíc záleží na hodnotách a zvycích – „normách“, jak bychom řekli dnes –, nikoli na výslovně formulovaných pravidlech. Například svoboda slova přežije, jen pokud jsou lidé připraveni k její obhajobě. V tom tkví hlavní lekce z rozmachu totalitarismu ve 20. století. Výmarská republika sice byla po formální stránce liberální a demokratická, avšak německý lid nakonec svolil, že se svých svobod vzdá ve jméno ohromného kolektivního cíle. Děsivá zkušenost totalitarismu byla pro velké liberály v polovině století, především pro Isaiaha Berlina, dokladem toho, jak mohou zvrácení vůdci strhnout k tyranii celé národy. Liberalismus byl vratší, než vypadal; pokud je vyvinut dostatečný tlak, mohou se lidé domněle ustálených názorů zříct.

Liberalismus a vláda většiny si navzájem stanovují hranice. Fungují, resp. měly by fungovat jako vzájemné svědomí. Liberalismus, který se prostě a jednoduše poddává vůli většiny, ani nestojí za obhajobu. Zároveň ale liberalismus předpokládá úctu k jednotlivci a jeho schopnosti vybrat si vlastní cestu. Liberalismus bez demokratické podpory skončí jako elitismus: liberálové pak nařikají nad ignorantstvím mas a běžný občan reaguje resentimentem, jehož umějí cyničtí politici velmi dobře využít. V této situaci se dnes liberálové nacházejí.

Rozhodl jsem se pojmout tuto knihu jako historii jedné ideje, nikoli diagnózu náhlého onemocnění; není totiž možné porozumět krizi, v níž jsme se ocitli, pokud nechápeme, co vlastně liberalismus je a jak vznikl. Jak

se liberalismus domohl onoho konsenzuálního postavení, jemuž se po podstatnou část 20. století těšil? Co tuto podporu nalomilo? Vymizely materiální podmínky, díky nimž se liberalismus stal vírou většiny? Podkopali liberalismus konzervativci? Propadli liberálové názorové dezorientaci? Moje kniha rozhodně není první historií liberalismu – nicméně dokonce i učený spis Edmunda Fawcetta *Liberalismus: život jedné ideje*, vydaný zcela nedávno v roce 2014, je sepsán z bezpečného ústraní vzájemného střetu různých liberalismů. Dnes, kdy ideji hrozí vymření, na ni pohlížíme odlišně. Pochopíme-li, jak se liberalismus zrodil a vyvíjel, pomůže nám to zachránit tuto ideu před pohrdáním, kterým ji zdeformovali konzervativci, i od triumfální prázdnoty, jež zastírala její smysl v období studené války.

Oprostit se od problému vnitřní prázdnoty – tedy představy, že cokoli je dobré, je eo ipso liberalismus – není snadné. Liberalismus totiž trpí konceptuální mlhavostí. Vykazuje menší vnitřní soudržnost než rigidně kodifikované pravověří, například komunismus, byť je na druhou stranu soudržnější než pouhá nálada, například romantismus. Stejně jako jeho dvojče jménem konzervativismus je označení liberalismus natolik lákavé, že setrvalo v užívání i přesto, že se kontext, v němž se ho užívalo, drasticky proměnil – dokonce do té míry, že se za pravé dědice liberální tradice považují zastánci radikálně odlišných názorů. I když však liberalismus postrádá důslednou vnitřní logiku, má jistou taxonomii, tedy soustavu vztahových druhů, jejichž geny vycházejí z jednoho společného předka.

Východiskem liberalismu je myšlenka omezené vlády. Jak prohlásil Locke, suverenita náleží lidu a lid svým vládcům v omezené míře svou moc postupuje. (Mnoho liberálů ale odmítá Lockovu metaforu smlouvy a také jeho víru v přirozené právo.) Všechny formy absolutní

moci se vůči této premise proviňují. Jedinou spolehlivou ochranou proti absolutismu jsou pravidla a instituce, které omezují moc státu, tedy dělba moci, volený zákonodárný sbor, oddaný zásadám otevřené a veřejné vedené diskuse, a nezávislé soudnictví. *Konstituční liberalismus* se od této obecnější myšlenky omezené vlády odlišuje pochopením, že absolutní moc nemůže být přiřčena ani exekutivě, ani „lidu“. Legislativní supremacie za Francouzské revoluce byla pro svobodu stejným nebezpečím jako předchozí absolutní monarchie. Stát musí být uspořádán tak, aby jednotlivce chránil před všemi podobami svévolné moci – tento axiom je výslovně vyjádřen v Listině práv Ústavy Spojených států. Takovýto stát dokonce ani nemusí být demokratický v tom smyslu, že by moc byla přidělována pomocí pravidelně konaných voleb všech občanů. A nemusí být ani republikánský: Ludvík Filip přijal v roce 1830 francouzský trůn v rámci liberálního ústavního zřízení.

Jestliže konstitučnímu liberalismu jde o vztah mezi státem a jedincem, pak *osobní liberalismus* vymezuje oblast nedotknutelných osobních práv. Osobní liberalismus je odvozen od moderního chápání lidského já. Američtí otcové zakladatelé, prosycení římským smyslem pro vlast a občanství, považovali jedince za veřejné bytosti, obdařené nejenom právy, ale také občanskými povinnostmi. Teprve poté, co toto klasicistní smýšlení v 19. století vystřídal romantismus, začali být jedinci považováni za subjekty oddané vlastnímu rozvíjení. Prvním politickým myslitelem, který svou liberální vizi opřel o toto moderní vnímání osoby a následně podal systémovou definici obsahu, jenž spadá do chráněné oblasti jednotlivce, byl John Stuart Mill. V eseji *O svobodě* z roku 1861 podal Mill obhajobu takřka neomezené svobody vyjadřování, ale i chování – aneb jeho slovy: „experimentů s životními možnostmi“ (*experiments of living*). Hrozbou, jíž se

obával především, nebyl stát, nýbrž „společnost“ s jejím tlakem na konformitu. Moderní liberálové s Millem sdílejí myšlenku, že žádný konkrétní způsob života není neotřesitelně správný, rozmanitost myšlenek i životních stylů je pro společnost prospěšná, a pokud se poddáme diktátům společnosti, omezíme tím to nejvzácnější: naše zcela jednotlivé já. Isaiah Berlin zavedl pro Millovo pojetí práva mluvit, uvažovat a jednat, jak se nám zachce, termín „negativní svoboda“.

Základem *ekonomického liberalismu* je Lockova teze, že důvodem, proč lidé tvoří společenství, je ochrana vlastního majetku. Sobecký zájem není hřích, nýbrž přirozený zákon. V následujícím století k tomu Adam Smith připojil myšlenku, že nejefektivnějším prostředkem, jak tuto přirozenou touhu po zisku podnítit, je autoreglativní tržní mechanismus, řízený „neviditelnou rukou“, která ze sobeckého zájmu činí nástroj kolektivního prospěchu. Valná část anglického myšlení v 19. století byla formována tímto propojením svobody s ekonomickým sobectvím. Ve 20. století se téže myšlenky ujali rakouští myslitelé, mimo jiné Friedrich Hayek, podle něhož jsou cestou k fašismu dokonce i ona skromná omezení svobody, jež provedly demokratické režimy ve dvacátých a třicátých letech. Následně byl liberalismus svobodného trhu zpopularizován přičiněním amerických neokonzervativců a principem vládnutí se stal díky Ronaldu Reaganovi a Margaret Thatcherové. Nauka o volném trhu je zdaleka nejsilnější příčinou, proč termín „liberalismus“ propadl pojmovým nejasnostem: jednak pozdější liberálové vnímají stát mnohem velkoryseji než stoupenci F. Hayeka, jehož proto považují za konzervativce, jednak mnoho liberálů volného trhu skutečně zastává klasické konzervativní postoje k otázkám zahraniční i sociální politiky.

Konečně pak *politický liberalismus*, jenž je splynutím všech rozmanitých významů liberalismu, představoval

vládnoucí doktrínu i občanské náboženství světa, v němž jsem vyrůstal. Vytyčoval ono „životodárné ohnisko“ (*vital center*), o němž ve své apologii liberalismu z roku 1949 hovořil Schlesinger, tedy sekulární, pragmatický, racionální a optimistický střed mezi zlověstnými absolutismy levice i pravice. Toto specificky americké pojetí liberalismu má kořeny v období kolem první světové války, kdy se deklarovaní progresivisté, v jejichž očích začal ekonomický liberalismus představovat chatrnou ideologickou zástěrku brutálního sociálního darwinismu velkoobchodníků a velkopřemyslníků, uzavřeli spojenectví s liberálními stoupenci prezidenta Woodrowa Wilsona a do jisté míry došlo u obou skupin k přechodu na společensko stanovisko. Politický liberalismus akceptuje, že volné trhy dokážou zajistit hromadný blahobyt, ale současně využívá státu k utlumení tržních excesů a k zajištění klíčových aspektů veřejného blaha, především vzdělání a zdravotní péče, starobního a sociálního pojištění, železnic a silnic. Vrcholným souběhem obou proudů se stal Franklin Delano Roosevelt. V mezinárodním ohledu spočívalo uspořádání po druhé světové válce, formované a dominované mocí Spojených států, na amerických liberálních zásadách: víře v právní stát namísto hrubé moci a víře v instituce namísto jednotlivců, víře ve volný tok zboží a myšlenek a hluboké nedůvěře vůči kolektivismu a rozbujelemu státu.

V domě liberalismu není prostě jen mnoho příbytků; je v něm mnoho svářejících se frakcí. Levicoví liberálové považují liberály volného trhu za slouhy plutokracie, libertariánští liberálové považují liberální stoupence Demokratické strany za socialisty v přestrojení. Obě skupiny mají dobré důvody pro názor, že ti druhí odvrhli jistě ústřední aspekty liberálního kréda. Přesto mezi nimi existuje jistá reálná shoda. Všichni liberálové vycházejí z přesvědčení, že jedinci mají bytostné právo na to, aby

ostatní ctili jejich osobní rozhodnutí, a stát tedy musí tato rozhodnutí respektovat bez ohledu na to, zda se těší přízni většiny. Liberálové se stavějí – přinejmenším ve veřejné sféře – skepticky k myšlence transcendentálního dobra: víru nevkládají v žádné zjevení a v univerzální nauky, nýbrž v diskusi a politický střet. Jelikož jsou liberálové přesvědčeni, že lidská povaha nikdy není fixní, a jednotlivci tedy mohou svou situaci zlepšit, pohlíží na vyhlídky lidstva obecně vzato s optimismem. Jestliže někdo tyto názory nebo tento temperament nesdílí, neměl by být označován za liberála. Někdy jde o socialistu, někdy o komunistu, někdy o konzervativce, někdy o stoupence totality – a někdy jde o neliberální demokrata.

Tvrdit, že Západ postupoval směrem ke stále většímu liberalismu, je pokřivením dějin. Zprvce tento vývoj probíhal v angloamerické oblasti mnohem plynuleji než na kontinentu. Zadruhé se celé rozsáhlé části Evropy víceméně liberální vládě vzepřely a podlehly uhrančivosti fašismu. (Levicový totalitarismus komunismu zapustil kořeny v hluboce neliberální ruské půdě.) Fukuyamova teze však přinejmenším v době, kdy s ní přišel, dávala průchod pocitu, že po období krize liberalismus nakonec zvítězil nad svými hlavními protivníky. Nejprve zmizel fašismus, pak komunismus. Liberalismus se znovu uchytil v zemích, odkud předtím vymizel, a začal se nově prosazovat v Jižní Koreji, na Tchaj-wanu, v Indii či v Turecku.

Dějiny, které tu popisují, zaznamenávají vzestup, adaptaci a šíření jedné ideje. Ve druhé polovině 20. století se liberalismus stal státním náboženstvím nejmocnější země na světě. Američtí liberálové v období studené války slučovali odpor vůči totalitarismu, jak byl vlastní Isaiahhu Berlinovi, Karlu Popperovi a dalším, s aktivistickým liberalismem, jak jim jej odkázal FDR. Snaha rozšířit přínos

liberálního státu tak, aby zahrnul i vyloučené vrstvy, přiměl Demokratickou stranu k tomu, aby přijala plášť boje za občanská práva. V době, kdy byl na zenitu, se stal liberalismus označením pro občanská práva a pro program boje s chudobou prezidenta Johnsona. V roce 1964 se zdálo, že Spojené státy dosáhly liberálního snu a vědí, jak současně chránit svobodu a posilovat rovnost.

Pak se ale sepětí liberalismu s americkou veřejností přetrhlo – a tato ztráta klade našemu dnešku pronikavé otázky. Scházela prostě bílým Američanům vůle k tomu, aby černochům přirklí plnou rovnoprávnost? Jinými slovy, spočíval liberální konsenzus na tiché dohodě, že je určen „jen pro bílé“? Nebo liberálové ztratili ze zřetele víru v jednotlivce a upustili od skepse vůči státu? Začali se Američané štítit liberálního sociálního inženýrství? Kyvadlo se totiž zhouplo v opačném směru a sedmdesátá i osmdesátá léta přihlížela rozmachu nové nauky, která stát považovala za parazita, jenž požírá individuální iniciativu a ekonomickou svobodu, skýtající klíč k plnému osobnímu naplnění a celonárodní obrodě. Spojené státy vstoupily do fáze, v níž spolu o moc zápasily levicový a pravicový liberalismus; a skutečnost, že si levicovní liberálové z podstatné části osvojili slovník a někdy i program apoštolů volného trhu, byl argumentem pro názor, že pravicovní liberálové možná prohráli v několika bitvách, avšak vyhráli válku.

Ze zpětného pohledu možná triumf tržní ideologie připravil scénu pro naše nynější útrapy. Politika volného trhu způsobila akceleraci globálních sil, které už tehdy vyostřovaly hospodářskou nerovnost. Díky ekonomickému růstu a společenské mobilitě byla nerovnost po jistou dobu snesitelná, avšak tento výtah do vyšších pater se nyní zpomalil a zastavil. Drastický hospodářský pokles roku 2008 udeřil ve chvíli, kdy si už Američané začali klást otázku, zda je pro ně stávající systém stejně

přínosný, jako byl pro generaci jejich rodičů. Moderní liberalismus závisel na očekávání stále jasnější budoucnosti, a hospodářské i psychologické základy této víry se nyní zhroutily.

V téže době vpustili republikáni do národněpolitického krevního oběhu bakterii iliberalismu. Strana se aktivně podbízel konzervativním evangelikálním voličům, kteří nikdy nepřijali sekulární stát a nerespektovali sekulární uvažování. Tito voliči se velice záhy stali jádrem Republikánské strany. Vyznávání absolutních hodnot mělo za důsledek, že své odpůrce nepovažovali jen za pomýlené, ale vyloženě za nelegitimní. Tito voliči byli pro dosažení stranické převahy ochotni akceptovat v zásadě jakékoli prostředky – a k využívání tohoto radikálního temperamentu se s radostí připojili i sekulární republikáni.

Zavržení liberalismu bylo jako neviditelný podzemní pozár, který najednou propukl všem na očích. V knize zkoumám rozmach tohoto vzteku v Evropě i ve Spojených státech. Příčiny se překrývají, ale nejsou totožné. Stejně tak měla krize liberalismu odlišný průběh ve východní a v západní Evropě. Ve východní Evropě liberalismus nezapustil hlubší kořeny a tamější občané, na něž sekulární, racionalistická a mnohojazyčná západní kultura působila cize, se ohlíželi za dobami skutečné či domnělé národní slávy a za náboženskými a nacionalistickými pilíři starých pořádků. V západní Evropě vládou liberalismu společně otrásl pokles průmyslové výroby a kulturní vykořeněnost početného přistěhovalectví především z islámského světa. Stejně jako rasové otázky rozpoltily americkou společnost, stala se v posledních letech kulturní ranou Evropy imigrace a uprchlictví.

Američané si prvního neliberálního prezidenta zvolili v roce 2016. Donald Trump má mimořádné populistické a demagogické nadání, současně ale také našel

mimořádně vnímavé publikum. Hospodářsky motivovaný hněv obrátil voliče stejně jako v Evropě proti stávajícímu systému a pocit vyvlastněnosti podnítil nacionalistickou reakci vůči přistěhovalcům, uprchlíkům, domácím menšinám, cizincům a liberálům, kteří jakoby hájí tyto lidi odjinud proti (bílým) Američanům. Konečně pak měl Trump též jedinečnou příležitost k tomu, aby využil úpadku víry ve fakta, vědu a rozum. Trumpova nestoudná lhostejnost k pravdě by ho o generaci dřív vystavila posměchu, avšak v roce 2016 našel publikum, jež po jeho alternativních realitách lačnilo.

Dnes žasnu, jak je možné, že jsem se spolu s ostatními cítil tak bezstarostně, zatímco nenávisť k liberalismu dosahovala bodu varu. Zpětně si teď uvědomuji, že jsem projevoval symptom liberální odtažitosti. Jakožto novinář jsem strávil mnoho let psaním o celostátní politice, programech městské správy i reformě školství, ohniscích nekonečných prudkých bitev mezi levicí a pravicí. Přibližně před dvaceti lety jsem se začal specializovat na zahraniční politiku a mezinárodní záležitosti, jež se s rozmachem „humanitárních intervencí“ a podobných doktrín též staly arénou morálních dramat. Před deseti lety jsem začal učit v kampusu Newyorské univerzity v Abú Dhabí, jenž – řečeno slovy téže instituce – představuje ústřední ohnisko této „globální univerzitní sítě“. Spolu s ostatními příslušníky kosmopolitní vrstvy jsem se snadno přesouval z místa na místo. Uvažoval jsem a dosti často psal o americké snaze formovat svět k obrazu svému vývozem svých liberálně-demokratických ideálů. Nebyl jsem si jist, zda je taková změna možná, ale nenapadlo mě pochybovat, zda vlastně Američané v tyto ideály stále ještě věří.

Uniklo mi, že se sám kosmopolitismus – tedy hodnotový systém globalizovaného světa – stal pramenem hluboké zášti. Spontánně jsem přikyvoval, když prezidentský

kandidát Barack Obama prohlásil, že dělničtí voliči „visí na zbraních nebo náboženství nebo antipatii vůči lidem, kteří se od nich odlišují, nebo na odmítání imigrantů nebo na odmítání volného obchodu, aby si tak vysvětlili svoje frustrace“. Nepřátelství vůči liberalismu nepředstavovalo světonázor, nýbrž patologický příznak. Kosmopolitní liberálové sklízeli plody volného obchodu, početnější imigrace a plynulého pohybu lidí a myšlenek, zkrátka globalizace. Týž systém uvrhával miliony lidí do zaostalosti.³

V závěrečné části knihy si kladu otázku, jak lze poučení z minulosti liberalismu využít pro záchranu jeho budoucnosti. Liberalismus dokázal přetrvat v adaptacích; jak se tedy musí adaptovat na globalizovaný, postindustriální a podle všeho „popravdivostní“ svět? Mám za to, že liberálové neuspějí, pokud se pokusí prostě a jen zmobilizovat svou polovici USA proti polovici, která hlasovala pro Donalda Trumpa. Liberálové musí na Trumpův populistický nacionalismus odpovédět afirmativním nacionalismem, který oslovuje občany USA jakožto celek. To bude vyžadovat vážnou sebereflexi: tytéž globalizované síly, jež většina liberálů vychvaluje, totiž mnoha Američanům přinesly skutečnou újmu – a tito lidé liberály nenávidí pro jejich privilegované postavení. Liberálové se budou muset rozhodnout mezi neustálými nároky marginalizovaných skupin na uznání jejich zvláštních identit a nutností promlouvat k celému americkému lidu. Spojení „liberální nacionalismus“ může působit jako vnitřně rozporné, ale je tomu tak pouze tehdy, pokud liberalismus zploštíme na čistý a bezmyšlenkovitý individualismus. Moderní liberalismus musí najít rovnováhu mezi našimi individuálními právy a povinnostmi vůči společenství. V tom spočívá dědictví i budoucnost této velkolepé nauky.

kapitola první

Ochránit lid před lidem

*Nejprve musíte vládě umožnit, aby omezovala
ovládané, a poté ji donutit, aby se omezovala sama.*

— JAMES MADISON

Na podzim roku 1878 Alexander Hamilton vyzval Jamese Madisona (a Johna Jaye) ke společnému sepsání série statí, jež dnes známe pod označením *Listy federalistů*. Hamiltonovým cílem bylo obhájit krátce předtím sestavenou a ratifikovanou Ústavu Spojených států před kritiky, kteří považovali silnou centrální vládu za výzvu k nastolení nové tyranie, takřka stejně tíživé jako ta, která předtím doléhala na kolonie. Madison se na formulaci Ústavy podílel více než kdo jiný a upřímně sdílel Hamiltonovo přesvědčení (označované za „federalismus“), že ústřední vláda musí být nadřazena státům. Proti Hamiltonovi však byl mnohem vášnivěji oddán svobodě jednotlivce. Newyorský finanční kouzelník Hamilton si představoval mocný centralizovaný stát, který by po čase mohl rovnocenně soutěžit s evropskými monarchiemi. Naproti tomu Madison dospěl k paradoxnímu závěru,

že jedině robustní ústřední vláda může zvládnout řídit konfliktní zájmy, které v každém početném a rychle se rozšiřujícím národě nutně působí, a ochránit tak elementární občanské právo mluvit a smýšlet, jak se komu líbí.

V 51. listu Madison ukázal, že dělba vládní moci na zákonodárnou, exekutivní a soudní větev spolu se sdílením moci federálními a státními jurisdikcemi vládě brání narušovat občanské svobody. To samo o sobě nebylo nijak zvláštní: nauku o dělbě moci považovali za písmo svaté jak arcifederalisté typu Hamiltona nebo Johna Adamse, tak stoupenci minimálního státu, jako byl Thomas Jefferson. Madison však zašel o krok dál a přednesl tezi, která se obecnému vlasteneckému mínění přičila: napsal, že v republice nestačí „střežit společnost před útlakem ze strany vládců“, nýbrž stejně tak je nutné „chránit jednu část společnosti před nespravedlností ze strany jiné části“. Jelikož „různé skupiny občanů mají přirozeně různé zájmy“, může se stát, že většina spojená sdíleným zájmem začne ohrožovat práva menšiny.⁴

Jelikož liberalismus postrádá jakýkoli přísně kodifikovaný myšlenkový obsah, lze s jeho dějinami začít – podle toho, v čem vidíme podstatu liberalismu – na mnoha místech. Někteří si za východisko volí republikánské myslitele ve starověkém Římě, pro jiné jím je John Locke nebo i Thomas Hobbes, podle nichž suverenita netkví v panovnících, ale v obyčejných lidech, a pro další zase myslitelé francouzského osvícenství, mimo jiné Jean-Jacques Rousseau a markýz de Condorcet, kteří hájili lidská práva proti absolutismu. Nikdo z amerických otců zakladatelů se nepovažoval za „liberála“, nicméně všichni vyznávali suverenitu lidu a nedotknutelnost individuální svobody. A o napětí mezi těmito dvěma principy a o mechanismech nutných ke smíru mezi svobodou a rovností nikdo z nich nepřemýšlel tak hluboce jako Madison.

Madisonova otázka v 51. listu zněla: Jak lze lid ochránit

před lidem? Je možné – uvedl – přiřknout nějakému externímu útvaru či jednotlivci pravomoc vetovat vůli většiny, avšak tím by se lid vzdal své suverenity. Alternativní řešení je součástí aktivit „svobodné vlády“: dokud je stát dostatečně rozsáhlý a vnitřně rozmanitý, zabrání nástupu panovačné většiny čirá zájmová rozmanitost obyvatel, pokud je jí ponecháno volné pole. Přírozená tendence zveličovat vlastní význam může posloužit demokracii: zřízení „musí být takové, aby se jedna ctižádost stavěla proti druhé“, napsal Madison.⁵

Madisonovým polemickým cílem, kvůli němuž ho Hamilton zverboval, bylo prokázat, že robustní stát vprostřed rozsáhlé a sjednocené republiky svobodu nejenom neohrožuje, ale naopak ji chrání. V tomto boji federalisté jednou provždy zvítězili; nikdo už dnes netvrdí (jak to generaci před americkými otci zakladateli činil francouzský myslitel Montesquieu), že republika musí být kompaktní a homogenní. Jedenapadesátou stať v *Listech federalistů* dnes čteme jako jedno z prvních zachycení nezbytného napětí mezi povinností ctít demokratickou většinu a imperativem chránit individuální svobody a práva menšin. Odpověď, již Madison podal, už dnes není zcela přesvědčivá: vidíme totiž, že bohatství a moc může na politickém trhu – stejně jako na trhu ekonomickém – zajistit nespravedlivou převahu a umožnit, aby „ctižádosti“ málokterých převážily nad ctižádostmi mnohých. Nicméně napětí, jež Madison pojmenoval, zůstává pro liberální uvažování klíčové. Tím, jak velice moderně přijal boj různých zájmů, se odlišil od svých vrstevníků, kterým na mysli tanul stát řízený jediným a poznatelným veřejným blahem.

Dnes Madisona nepovažujeme za giganta v jedné řadě s Washingtonem, Jeffersonem, Adamsem či Hamiltonem. I na svou dobu byl malý (měřil něco přes 160 centimetrů), v mládí trpěl přehnaným ostychem a i v dospělosti

mluvil před posluchači skoro nesrozumitelně tiše. Přestože strávil celý profesní život jako politik, nesnášel kampaně. Dokázal ale uzavírat pevná přátelství; jeho dopisy jsou prosyceny vstřícností. Měl blízký vztah ke svým mentorům Washingtonovi a Jeffersonovi, ale též k vrstevníkům včetně bouřlivého Hamiltona. Díky schopnosti zvládnout komplexní problémy, duševní vyrovnanosti a ochotě nechat zazářit druhé se stal pro Ústavní konvent nepostradatelným. „Je to velice skromný a mimořádně sympatický muž,“ prohlásil o něm William Pierce, kolega-delegát ze státu Georgia. Pro Jeffersona i Washingtona byl Madison nepostradatelným rádcem, pokud jde o subtilní posouzení jednotlivců, otázek i politických tendencí. U málokoho se tehdy i dnes spojuje tak obsáhlé vzdělání s pronikavými politickými instinkty.⁶

Madison byl bytostný racionalista. U Novoangličanů Johna Adamse či jeho syna Johna Quincyho Adamse se osvícenská oddanost rozumu spojovala s pronikavým kalvinistickým přesvědčením o lidské upadlosti a hříšnosti. Revoluční předáci v přímořské Virginii žili ve svého druhu pastorálních Aténách, umožněných prací otroků, a měli sklon k volnomyšlenkářství. Madison se narodil roku 1751 v bohaté plantážnické rodině nedaleko virginických Blue Ridge Mountains a jeho náboženská víra byla mizivá či nulová. V nejstarších dochovaných dopisech působí dojmem pobaveného pozorovatele lidských pošetilostí, avšak jedna věc ho přiváděla k zuřivosti, totiž „dábelský, v pekle zplozený princip“ náboženského útisku (jak v roce 1774 napsal svému blízkému příteli Williamu Bradfordovi, spolužákovi z Princetonu). Anglikánské duchovenstvo uvrhlo do žaláře několik baptistických kněží, usvědčených z kacířství. „Náboženská poroba svírá a oslabuje mysl,“ napsal Madison Bradfordovi, „a zbavuje ji schopností pro jakýkoli ušlechtilý podnik, jakýkoli širší rozhled.“⁷

Diskuse ohledně svobody svědomí poutala Madisonův zájem i poté, co se přidal na stranu revoluce. Ještě jako mladíček se stal spolupracovníkem George Masona, který v téže době, kdy Thomas Jefferson psal Deklaraci nezávislosti, zformuloval Virginskou deklaraci práv. Masonův apel na náboženskou snášenlivost Madison posílil vložení věty: „Všichni lidé mají právo na úplné a svobodné praktikování“ svých náboženských názorů. To bylo pro delegáty podle všeho příliš velké sousto, jelikož ustanovení bylo nutné zmírnit a výsledná formulace zněla: „Všichni lidé mají právo na ... svobodné provádění náboženství podle toho, co jim velí svědomí.“ O deset let později Madison na tyto řádky odkázal v petici proti úmyslu virginského shromáždění dotovat náboženskou výchovu. Pokud má zákonodárny sbor právo přebít takto fundamentální svobodu, napsal Madison, pak je nutno uznat, že „mohou řídit svobodu tisku, mohou zrušit potrotní soud a mohou spolknout exekutivní i soudní pravomoci státu“. Hyperbolické vyjadřování je dokladem, jak vypjatě byl Madison oddán svobodě jednotlivce.⁸

Stejně jako Jefferson byl i Madison bezmezně zvědavým encyklopedickým učencem. V roce 1785 zaslal Jeffersonovi seznam knih, u nichž doufal, že by mu je adresát mohl opatřit v Paříži, kde diplomaticky reprezentoval nový stát: „pojednání o starověkých či novodobých federálních republikách“, jež by mu pomohla s obhajobou federalismu, dále knihy „o mezinárodním právu a o přírodopytu i politické historii Nového světa“, „Pascalovy *Listy venkovanovi*“, španělského přírodovědce a cestovatele po Novém světě „dona Ullou v originále, co nejlepší edici Linného“ a jeden francouzský cestopis z Číny, „určitě velice zajímavý“. Avšak mentalita obou mužů byla extrémně odlišná. Jefferson byl „Olympan“, odtažitý muž, jehož rozpory mezi světem jeho představ a okolní skutečností zneklidňovaly jen občas; naproti

tomu Madison byl pragmatik a podrobný pozorovatel světa, který měl před očima. Když mu Jefferson téhož roku zaslal z pařížských výšin dopis s šokujícím návrhem, aby vždy jednou za 34 let byly zrušeny všechny dluhy a přepsány všechny zákony, jelikož jedna generace nemá poutat druhou, Madison sice vzdal aktivní hold „vznešeným pravdám“, jež se odhalily v přítelovských spekulativních úvahách, avšak současně je hodlal prozkoumat „obnaženým zrakem běžného politika“. Upozornil, že ono přetrvávání pravidel v čase, na něž si Jefferson nařiká, je naopak zdrojem legitimacy. „Pokud se neprojeví žádný jednoznačný nesouhlas, je možné odvodit ... mlčenlivý souhlas.“ Spravedlnost nevystává z abstraktní filozofie, nýbrž z žité zkušenosti.⁹

Madison chápal, že je možné být oddán věci svobody, ale přitom nepropadnout slepé víře v ni. Revoluce byla zčásti hnána uhlířskou vírou ve svobodu jakožto protiklad moci. Američtí vlastenci, zlákaní „paranoidní nedůvěrou vůči moci“, která byla vlastní anglickým radikálním whigům, považovali (slovy historika Gordona Wooda z jeho knihy *Utvoření americké republiky, 1776–1787*) „jakékoli nakupení politické moci, byť sebemenší a dílčí, za děsivě tyranské“. Člověk je přirozený, stát je umělý: nepochází od člověka, nýbrž stojí proti němu. Jak napsal Thomas Paine ve spisku *Common Sense*, který pomohl roznítit plamen revoluce: „Vláda je – stejně jako oděv – odznakem ztracené nevinnosti; královské paláce jsou zbudovány na troskách rajských besídek.“¹⁰

To bylo příhodné heslo k rozdmýchání vzpoury proti imperiální mocnosti, avšak jako vodítko autonomní vlády bylo vcelku bezcenné. Zkušenost porevolučních let včetně takzvané Shaysovy rebelie v letech 1786–1787, což bylo ozbrojené povstání statkářů zatížených zničujícími dluhy proti vládě a soudům státu Massachusetts, byla pro mnoho otců zakladatelů důkazem, že demokracie

představuje pro svobodu včetně práva na majetek svébytná rizika. Madison byl v tomto směru zvláště prozíravý. Jak napsal v jednom z řady fascinujících dopisů Jeffersonovi: „V našem typu vládnutí náleží skutečná moc většině společnosti a vpádu do soukromých práv je nutno se *především* obávat nikoli od vládních aktů, jež by se přičily smýšlení voličů, nýbrž od skutků, v nichž je vláda pouhým nástrojem většinového počtu voličů.“ To, co zde Madison popisuje, bychom dnes označili za populismus.¹¹

Madison chápal, že „lid“ jsou nakonec prostě lidé: nikoli ctnostná abstrakce, nýbrž soubor jednotlivců s vlastními zájmy. Nicméně na rozdíl od Hamiltona, který na obyčejného člověka pohlížel pesimisticky, nebo Adamse, který se „davů“ obával natolik, že v *Rozpravách o Davilovi* prosazoval exekutivu, jež by ztělesňovala „monarchický princip“, se Madison instinktivně přikláněl na stranu občana proti mocenskému útisku. Vzájemné odlišnosti bolestně vyšly najevo v roce 1791, když Thomas Paine v návaznosti na Francouzskou revoluci sepsal *Lidská práva*, horoucí manifest, jenž hájí revoluční davové násilí a vyhláší, že „národu“ „vždy náleží bytostné, nenapadnutelné právo zrušit jakoukoli podobu vlády, kterou shledá nevyhovující“. Jefferson nadšený Francouzskou revolucí i Paineovou výzvou do zbraně poskytl pro americké vydání knihy svého druhu reklamní příspěv, v němž vyjádřil naději, že Paineova stať vyvrátí „politické hereze, jež mezi námi vyrašily“. Jednalo se o průhlednou narážku na údajnou slabost pro monarchii u viceprezidenta Adamse. John Quincy Adams přispěchal na otcovu obranu se sérií úvah vyděšených revolučním násilím natolik, že by jejich autorem klidně mohl být konzervativní filozof Edmund Burke. Rozkol mezi Jeffersonem a Adamsem se nezahojil ani po desítkách let. Madison se klonil k Jeffersonovi a Paineovi. Byl nadšen, když mu Francie v roce 1793 udělila čestné občanství, přestože v té době už

hlavním nástrojem lidové vůle byla gilotina. Rizika, jež představuje „lid“, Madison podle všeho vnímal ve Spojených státech mnohem bystřeji než ve Francii.¹²